

**СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИКМЕТНИКА
ЧОРНИЙ У ДІАЛЕКТНОМУ ТЕКСТІ**
(на матеріалі українських східнословобжанських говірок)

У статті на матеріалі записів діалектного мовлення, здійснених в українських східнословобжанських говірках, описано структурно-семантичні особливості прикметника ч о р н и й; виявлено полісемантичну структуру колоратива залежно від його сполучуваності з певними групами іменників: визначено основні семи й додаткові; з'ясовано особливості семантичного наповнення ад'єктива ч о р н и й у фольклорному тексті й діалектному тексті-оповіді.

Ключові слова: прикметник (ад'єктив), колоратив, сема, семантика, сполучуваність, східнословобжанські говірки, діалектний текст, фольклорний текст.

В статье на материале записей диалектной речи, осуществленных в украинских восточнословобжанских говорах, описаны структурно-семантические особенности прилагательного ч е р н ы й; выявлена полисемантическая структура колоратива в зависимости от его сочетаемости с определенными группами существительных: обозначены основные семы и дополнительные; установлены особенности семантического наполнения адъектива ч е р н ы й в фольклорном тексте и диалектном тексте-сказе.

Ключевые слова: прилагательное (адъектив), колоратив, сема, семантика, сочетаемость, восточнословобжанские говоры, диалектный текст, фольклорный текст.

The structural and semantic peculiarities of the adjective b l a c k based on the material of dialect speech made on East-Ukrainian dialects are described in the article; the polysemantic structure of the analyzed adjective depending on its combinability with definite groups of names has been revealed; the basic and additional semes have been defined; the peculiarities of the semantic meaning of the adjective b l a c k in a dialect text and in a dialect text-narrative have been found out.

Key words: adjective, colorative, seme, semantics, combinability, East-Slobozhan dialects, dialect text, folk text.

Почуття кольору – це складне сприйняття світу людиною, яке пов'язують з емоційним, соціально-культурним та естетичним аспектами. Речення чи текст, у складі якого функціонує колоратив, ширше розкриває культурні компоненти мови, детальніше інформує про спосіб життя, менталітет і цілої нації, й окремого регіону. Колірні відчуття можуть викликати спогади та пов'язані з ними емоції, образи, психічні стани. Протягом тривалого часу історично-культурного розвитку в свідомості людства закріплювалися певні асоціативні зв'язки різноманітних кольорів або кольірних сполучень з явищами та подіями життя. Семантика прикметників кольору в діалектному тексті ще не була предметом спеціального дослідження. Цим зумовлено актуальність пропонованої статті.

Колоративна лексика неодноразово привертала увагу науковців різноманітних галузей знань. Колір у межах діахронічного підходу вивчали С. Кезіна [1], О. Дзівак [1], у синтагматичному аспекті – О. Дівіна [3], з погляду особливостей вияву ментальності етносу з допомогою колірної лексики – А. Вежицька [4], Г. Яворська [4], С. Григоруk [6], І. Герасименко [7] та ін.

Мета статті – дослідити семантичну структуру прикметника *чорний* в українських східнословобанських говірках. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: виявити асоціативне підґрунтя прикметника в межах східнословобанської діалектної зони; виконати семний аналіз значень ад'єктива; визначити референтну сферу аналізованого прикметника в діалектному тексті-оповіді й у фольклорному тексті.

У статті використано матеріали історичної праці В. Іванова "Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края" [Иванов], матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій ([УССГ]; [Сватівщина]), а також власні записи діалектного матеріалу.

Мовці прикметник *чорний*, як характеристизатор кольору, сполучають з низкою іменників на позначення одягу, взуття, виробів з певного матеріалу, ниток (*чоботи*, *туфлі*, *нитки*, *костюм* тощо): *Кирзові ї мене були чоботи / кирзові чорні* (Сл); *Вишівала нитки муліне / зелені / жоуті / красні / чорні / білі* (Сл); *Од бабушки досталос' нам рушник вишитий / так там чорні і красні нитки* (Сл); *Рушник вишиваеця: а червоними / чорними нитками / дол'а / і гарна дол'а / і буває сумні епізоди* (Гар); *Тоді нач'али / йак у нас та'кі д'жинси те'перішні / а тоді називалис'а нет'хати / так точно вистрочка була по боках жоутої ниткої / матерія та'ка була чорна / та'ка проста / цупка проста чорна / а вистроч'єно і кармани тут збоку і по боках було вистроч'єно* (Піс); *На ба'зарі під'жак купили / та'кі чорні повеліс'а* (Піс). В ілюстрованих прикладах ад'єктив *чорний* протиставляється слову *білий*, позначає колір „сажі, вугілля, найтемніший” [СУМ XI: 352] і реалізує пряме номінативне значення.

Чорний костюм нареченого, на противагу білому вбранню нареченої, звичайно пов'язують з елегантністю, має деяку ауру сили і тим самим робить чоловіків сильнішими. У контексті за прикметником *чорний* закріплюється поряд з кольоровою семантикою, ще й оцінне значення, напр.: *У муш'чіни должен бут' чорний костюм / чорні туфлі* (Міс). На переконання мешканців досліджуваної діалектної зони не тільки чорний колір може виступати атрибутом весільного костюму чоловіка, пор.: *У чоловіка чорний костюм або білий костюм / і біла сорочка* (Виш); *У чоловіка все'гда должен бут' ілі т'омно-т'омно виш'новий костюм ілі чорний / біла сорочка* (Новобор). Цей ряд колоративів є незамкненим і може поповнюватися новими лексемами, залежно від індивідуальних уподобань мовця, що зрештою не призводить до якихось суттєвих семантичних зрушень.

Зафіксовано приклади, які виражають у своїй семантиці номінацію кольору, а також мають додаткові смисли: одяг 'несвятковий', 'буденний', 'ненарядний', пор. у діалектному тексті: *У школу ми ходили у формі / були два фартуки / один чорний / білий / білий / на с'в'ато / чорний / на буден' ден'* (Гар); у фольклорному тексті: *По тим' боци, по толоци, / Там' дивчата, хлопци; / Мене мама не пуска, / Що в' чорний сорочци* [Иванов:165].

Як показує проаналізований матеріал, у текстах східнословобожанських говірок прикметник *чорний* набуває таких смислових відтінків, що викликані асоціаціями й емоційністю.

Для опису зовнішності людини, частин тіла „народнописенна мова використовує типові звороти-формули” [8: 93], ад’єктив *чорний* і семантично близькі йому відповідники діалектності сполучають з іменниками *брови*, *вуса*, *кучері* / *кудрі*, *волосся*, напр.: *У ёго зубы пышнесеньки, / А бривочки чорнесеньки, / И словечки вирнесеньки* [Іванов: 148]; *Ой, грай, колы граешь, / Колы чорни бровы маешь, / Колы таки, якъ у мене, / То и сядь бия мене* [Іванов: 151]; *Кругом парня оглядили, / Й чорни кучери забрылы* [Іванов: 642]; *Якъ будуть ховаты, / Вы й мэнэ кладитэ, / Щобъ нижэньки купочкамы, / Й чорни бровы зъ бривочкамы!..* [Іванов: 648]; *А я жъ пиду, та й выгляну / На чорныйи вусы* [Іванов: 648]; *Ой, тамъ ходывъ раздобрый молодчыкъ / По крутыйи горы. / Й завывавъ винъ та чорни кудри / На свойий голови* [Іванов: 652]; *Осеннии ночки темни / Все проливный дощъ идетъ; / А въ мылого чорни бровы, / Онъ спокою не даетъ* [Іванов: 146]; *Ка'жу / ма / ну йак ме^н'и 'жалко мо'йе волос':ач'ко / во'но куч'і'р'ав'ін'ке бу'ло / 'ч'орн'і'н'ке* [УССГ: 335]. Сполучення *чорні кудрі* закріпилося у вжитку паралельно з *чорні кучері* внаслідок впливу суміжних російських говірок. Ад’єктив *чорний* у цих текстах функціонує у своєму прямому значенні – ‘чорний’, а також вербалізує додаткові семи ‘красивий’, ‘вродливий’, ‘гарний’. Нерідко колоративи *чорний* і *білий* уживають в одному контексті: *Та було бь тоби, матусю, / Щастя, долю даты, / А ты жъ ёму та й нэ дала / Й ны щастя, ны доли, / Тико и дала билэ лычко, / Та чорни бровы* [Іванов: 673]. 3-поміж розглянутих прикладів за частотою вживання найбільше навантаженими є словосполучення *чорні брови*, так само, як сполучення з прикметником *білий* – *білі ручки*, *біле личко*: *Ой, ты, богачу, / Я жъ тэбэ давно бачу: / Що въ тэбэ волы, / А у мэнэ корови, / Щэ й билэ лычко / Та й чорнэньки бровы* [Іванов: 674]. Ці мовні одиниці відображають стереотипні уявлення українців про зовнішність жінки чи чоловіка. Є випадки, коли „еталон” краси репрезентують усі ці названі лексеми: *Брала вона, выбэрала / Й до лычэнька промовляла: / Лычко й ручки билэзэньки, / Й бривки мойи чорнэзэньки!* [Іванов: 663]. Демінутивна форма прикметників посилює позитивно-оцінне звучання.

Маніфестантами семи ‘красивий’ виступають також утворення з суфіксом *-ав-* *чорнявий* (фонетичний варіант *чернявий*), з компонентом *бров-* *чорнобривий* (фонетичний варіант *чорнобровий*), пор. у діалектному й фольклорному текстах: *'Дедушка вѣсокии буѣ / сп'раўнии / 'ч'орн'авий* (Сл); *Брови вс'егда 'ч'орн'і / 'в'ийи 'ч'орн'і / то'д'і кра'сива 'ж'інка* (Новобор); *'Наши украинс'к'і / розовои'ч'ока / кругло'вида / 'оч'і 'йасн'і / 'с'ір'і / 'ч'орн'і чи голу'б'і* (Виш); *Ой, мамаша, мамаша ! / Купы мѣни жѣнишѣ, / Хочъ дорого денегъ дай, / Чорнявого выбырай. / Щобъ чорнявий, цобъ хозяинъ, / Щобъ и водочки не пьвь* [Іванов: 146]; *Ой отдайте мене / За Волошина, / Щобъ була я чорнявая, / Та хорошая* [Іванов: 160]; *То чернява / Молода дивчына / дорижку втоттала, / Та дорижку втоттала* [Іванов: 20]; *Есть у мэнэ жѣнка, / Молода, хороша, / Щэи диточок двое, / Й чорнявы обоє* [Іванов: 662]; *Жыто мате, жыто мате, / Жыто не полова, / Чом дивчину не лобыть: / Вона чорноброва* [Іванов: 165]; *Бо сяду и поиду / До роду – родыны, / До мылойи въ гости: / Здоровъ, скажу, мыла, / Моя чорнобрива!* [Іванов: 661]; *Козакъ чорнобровый дивку спрашуе: чого дивка, плачешь, дрибны слезы льёшь?* [Іванов: 857].

В усному мовленні респонденти східнословобожанського краю оцінюють значення ‘красивий’, на відміну від фольклорних текстів, передають не тільки лексемами з колористичним компонентом *чорний*, а також виражають уособлення жіночої і чоловічої вроди з допомогою інших лексем, напр.: *Сестри / а р'ізні / она ч'орніава / а йа б'їлава* (Сл); *Кра'сива ж'їнка-україїнка / це б'їлолиц'а / ч'орноброва / розов'ї ш'ч'оки / гарні' губи / б'їле лич'ко / ч'орнава / можна ру'с'ава* (Виш); *Кра'сива ж'їнка / у'нейі' волос' волнистїй ч'орній' / ілі' блан'д'їнка / б'їлий* (Новобор); *Ч'ор'наві' / брови ч'орні' / ну бу'ваєє р'ижїй* (Новобор).

В усному мовленні відображено й автостереотипні, й гетеростереотипні уявлення українців: *То був'є народ'є собі муженний, чорний, аж'є засмал'цьєваний на выду; а цыганка, було, як'є гляне тобі в'є вичи тики, так'є так'є, як'є воко влипе: все розкриє, шо було, та це й загоди узна, шо буде* [Иванов: 409]; *Ну ос'є за'ход'ат' цї'ганки ч'ор'наві' / кра'сив'ї / так'ї у' них бар'вист'ї йуб'оки / ч'орні' во'ни са'м'ї / куч'єр'ав'ї* (Сл). У мовній свідомості українців для характеристики циганської народності „індійського походження, що живе невеликими групами майже в усіх країнах світу” [СУМ XI: 208] закріпилася асоціація кольору шкіри як ознака, притаманна з народження.

Нерідко прикметник *чорний* уживають з метою виокремлення портретних деталей – з позитивною чи іронічно-негативною оцінкою: *Тас'а ч'ор'нава / ко'ли була мал'єнка / бу'ли йак те'р'нишки ч'орні-ч'орні так'ї бу'ли длаз'ки / і у'с'ї казали / це / ма'бут' / не'ваша / це йа'кас' цї'ганка / цї'ганс'кої' по'роди* (Сл). Аналізований ад'єктив у поданих контекстах виражає денотативне значення.

Є випадки, у яких прикметник *чорний* так само є характеристичним зовнішності людини, але характеризує тимчасово набуту ознаку, відповідно семи ‘брудний’, ‘замурзаний’ вербально експліковано в контекстах: *А ич'є у' нас йак було половод'їє // Пе'тро Воли'к розд'ївайєц' : а і у' ту' воду / а вода бу'ла мутна / і в'їлазе вес' ч'орни'ч'ї / до'дому н'рїде / а мати його ру'гаєє* [УССГ: 14-15]; *За'ход' у' си'дїт' у' йїх / муш' ч'їна / ч'орній' / об'рош'їт'* [УССГ: 339]; *Лїзе в' хату' / хата не'ви'сока / да'ваї' са'жу тру'сит' / сам' ч'орній' / при'лїзе і у'се ч'орне / у'се в' са'ж'ї* (Сл).

Прикметник *чорний* у текстах аналізованої діалектної зони мовці використовують як мовленнєвий актуалізатор чорного кольору забарвлення тварин, птахів і комах. Регулярно маркованими виступають іменники *кури, кішка, корова, вутка тощо*: *Ч'ана ч'ор'нен'кїй та'кїй* (Сл); *Кури і б'їлі / і с'їрї / і ч'орні' / і ч'єр'вонї' кури* (Виш); *Чисто ч'орні' йєст' тоже корови* (Виш); *Граки ч'орні* (Новобор); *Вутка бу'ва у'с'ака / бу'ва ч'орна / бу'ва р'аба* (Новобор); *Ч'орній' клоп / с'в'єтлий' / к'руглий* (Виш); *Ч'орна к'їшка* (Гар); *Йак ч'орна к'їшка / то ч'орна / с'їра / то с'їра* (Бул). Часто мовці дають кличку тваринам за кольором, напр.: *Бу'ли ч'орні' [конї] / Циганами з'вали / Циган і Цїганка / по ц'є'єту Цїганка / Циган кон' // ко'рова / йєслі' ч'орна / Цїганка* (Бул); *Ч'орна ко'рова / Ч'ор'нуха / Нїч' (Зак); Йакїч'о ко'рова ч'орна або ч'орно-р'аба / йїї дай'ут' їм'їа Цїганка або Р'аб'їна* (Піс); *Ко'ли д'єк'їлка кол'ор'їу' / б'їла і ч'орна назї'вай'ут' її'її ч'асто р'аба* (Гар). Характеризуючи природний колір забарвлення означеної групи тварин, прикметник *чорний* вербалізує спектральну семантику.

Загалом чорний колір може передавати і позитивну, і негативну семантику, репрезентовану в широкому контексті, це залежить зазвичай від задуми мовця й сфери функ-

ціонування названої одиниці. Так, зафіксовано вирази з ад'єктивом *чорний* у народно-пісенних текстах, де, окрім „кольорового”, реалізовано й додаткові значення.

Водночас при сполученні з іменником *ворон* за ад'єктивом *чорний* в етнокультурі слов'ян закріпилася негативна асоціація, напр.: *Середь поля кусть ракытовъ, / Подъ тымъ подъ кустомъ, / Младъ сызой орель; / А въ кистяхъ держить / Чорного ворона, / Брата родного* [Іванов: 163]. Як відомо, *чорний ворон* у фольклорі означає не тільки конкретну реалію навколишнього світу, а й має символічне значення: символізує нещастя, печаль, горе.

Шанованим птахом у лінгвокультурі східнословобжан є *галка*, ця лексема відрізняється високою частотою вживання, про що свідчить низка таких прикладів: *Галочка моя, галочка чоренька, / Скажи, галочка, де моя мьленька? / А моя мыла въ лузи надъ водою, / Умываецьця холодною водою* [Іванов: 21]; *Галочка моя, / Галочка чоренькая! / Скажи, галочка, / Де моя мьленька? / Твоя мыла / у лузи надъ водою / Умываецьця горячею слёзою, / Утыраецьця русою косою* [Іванов: 160]; *Чорненькии галэнята, / Пиднимицьця въ гору; / Молодийи нэкрутыки, Вэрницьця до дому! [...] Чорненькии галэнята, / Пиднимицьця выщэ, – / Молодэнькимъ нэкрутыкамъ / До домоньку бльжече* [Іванов: 673]; *Галочка жь моя, / Галочка чорненькая! / Скажи, галочко, / Дэ жь моя мьленькая? / Ой, твоя мыла / Та въ лузи надъ водою, / Малюе брови / Чорною ожиною* [Іванов: 674]. У пестливих звертаннях марковані демінутивні утворення реалізують виключно позитивну семантику, вони регулярно використовуються мовцями з номінативним смислом, а також із метафоричним значенням: чорна галка уособлює уявного співрозмовника. Це сполучення вживають з негативно-оцінним значенням у замовляннях. Пор. *Отъ бельма: Ишло тры соколы черезъ клены – мосты. Первый сокиль кровь хлябае, другой сокиль бильмо зганяе, третий сокиль чорную галку чыстыть съ раба Божого* [Іванов: 8]. Лексема *чорний* виступає метафоричним уособленням поганого, темного, шкідливого. Ймовірно, під впливом загального сприйняття *чорного*, як кольору негараздів, біди, збережено в пам'яті словобжан негативний відтінок конотативного значення прикметника *чорний*, який відбивають замовляння аналізованого мовного ареалу.

Семантика домашньої тварини – *курки* – має різкий контекстуальний контраст. Замовляння від безсонної малої дитини характеризуються „зверненням до курей з проханням забрати крикливиці” [9: 80]. Аби приспати немовля, його несуть до хліва, де знаходяться кури, проговорюючи замовляння, де на перший план „виступає ідея обміну” [Там само: 80], при цьому звертаються до курей різного забарвлення, у тому числі й *чорного*: *Отъ нишныць (безсонницы): „Чорнии куры, били куры, зозулясти куры и семенасты та сидласты, возьмите крыкльвиця, плаксывиця [...] Куры, курыци, возьмьт отъ хрещенои, мольтвянои (имя) нишныци”* [Іванов: 36]; *Отъ безсонницы у детей: „Добрый вечерь, добрячки – чорненькии, биленькии й рябеньки курочки. Возмьт у насъ крыкльвыци, а намъ дайте сонльвыци. Куры чорнии, куры били, куры ряби, мы до васъ прыйшли на вечорныци, возьмьт изъ нашего нарощенного, мольтвеного, крещеного (имя) плаксывыци, крыкльвыци [...], а нам пошлит сонъ со всехъ чотырехъ сторон* [Іванов: 9]: *Добры вечерь вамъ, куры! Здорово! Чы вы спыте? – Спымо. Чорни, ряби, потильнасты, били, возмьт у насъ крыкльвыци и плаксывици а намъ дайте сонльвыцивъ, дрымльвыцивъ, ноорощенному, хрещеному, мольтвяному* [Іванов: 171]. У межах виді-

лених сполучень спектральна семантика ускладнюється позитивною конотацією. **Чорні кури** у зазначених контекстах виступають у ролі „добрих помічників”, відповідно, реалізовано семи ‘хороший’, ‘добрий’, на протигагу замовлянням, які з компонентом **чорна галка**, набирають негативного оцінного звучання.

У народних повір’ях та сама домашня тварина – **чорна курка** – в уяві слобожан уособлює нещастя, лихо і може безпосередньо вплинути на долю родини: *Щобь нышкокомь зробіты вь який симни бучу, мижь чоловікомь и жинкою, треба понести йимь ударовану чорну курыцю* [Іванов: 469]. Так само колоратив **чорний** у сполученні з іменником **півень** виражає аналогічну семантику: *Чорного пивня някь не слидь держаты у двори, бо тамь, де винь йе, николю не живуть вь сомыри чоловікь зь жинкою, а все миж ными распря* [Іванов: 469]. Отже, з допомогою ад’єктива **чорний** респонденти вербалізують загальну негативну семантику ‘поганий’, а в контексті уживають із конкретною семою ‘який приносить нещастя, сварки’.

У замовляннях *Одь бильма на оци* прикметник **чорний** у сполученні з **хорти** і **пси** мовці вживають у комплексі з іншими прикметниками – **білий**, **сірий**, **сивий**, пор.: *Помолись Богу й кажы: „Господы, помози! – Бижить тры псы – бильый за бильымь, сирый за сирымь, чорный за чорнымь, и бижить вы и злыжить вы у Луки бильмо зь ока”* [Іванов: 438]; *Стойть тры хорты на Осияньський гори; одынь чорный, другий сирый, а третий бильый. Зложить бильмо такому то мольтвяному, хрещеному рабу Божому* [Іванов 438]; *Ййшла свята Покрова черезь живый мисть, за нею ййшло тры хорты („псы”); одынь сывый, другий чорный и третий бильый. Сывый ййшов кровы замовляты, а чорный – перелогы здийматы, а бильый ййшовь бильма збираты, злызаты и щипцаты мольтвянному, хрещеному рабу Божому (меньня), й на помийць составляты, и дай ёму, Господы, здреныйе и очищенье и виденье* [Іванов: 438-439]. Поряд із спектральним закріпилося й символічне значення. У виділених сполученнях **чорні хорти / пси** мають чарівні властивості, наділені лікувальними здібностями. Тож ілюстровані замовляння наповнені позитивною семантикою, ад’єктив **чорний** вербалізує семи ‘хороший’, ‘який лікує’.

Нерідко в східнослобожанських говірках лексема **чорний**, субстантивуючись або поєднуючись з іменником, стає засобом створення чогось страшного, поганого, нещасливого. Особливо в розповідях про демонологічних істот, пов’язаних з потойбічним світом. У таких текстах ад’єктив **чорний** виступає як характеристизатор усього, що пов’язано з нечистою силою. Увесь контекст набуває різко негативної семантики, у якому прикметник **чорний** реалізує сему ‘небезпечний’: *А йа / кажэ / проснулася а і шос’ ме^шне за г’руды давит’ / а то ч’орне / волохате зал’ізло* [УССГ: 300]. Слобожани здавна засуджували чаклуство, вважаючи відьом та відьмаків небезпечними людьми, які доіли вночі корів, а при цьому, щоб їх не вирахували, мали здібність перетворюватися на кішку / коґа, собаку, свиню чорного кольору: *А во’на / в’ід’ма / перет’вор’увалас’ у клу’бок го’раш’ч’ї і п’ід’ноги ки’далас’а / і на ко’та ч’орного тоже перет’вор’увалас’а* [Сватівщина: 40]. Виходячи з контексту, семантичне значення прикметника **чорний** у сполученні з іменником **кіт**, може бути розширено. У цьому випадку до кольорової семантики прикметника **чорний** додається і ‘диявольський’, ‘пов’язаний з нечистою силою’.

Особливістю замовлянь східнослобожанського ареалу є схильність до надмірної деталізації описуваних предметів, явищ, подій. Так, у замовлянні *Отъ бешихи* читає-

мо: „*Ихавь чорный чоловік у лись, запригь чорны волы, надивь чорнэ ярмо, узьявь чорну сокиру, а у сокири чорнэ топорыще. Поишхавь у чорный лись и зрубавь чорне дерево, покурывь нарожденному, мольтвьяному, хрещеному бышишу*” [Иванов: 1004]. Гротескне змалювання динамічної картини замовляння використано, на нашу думку, щоб підкреслити негативну сутність, надати більш зловісного й емоційно-гнітючого звучання, можливо, аби „відігнати” хворобу і пришвидшити одужання хворого.

У текстах аналізованій діалектної зони лексема *чорний* виступає як мовленнєвий актуалізатор кольору природних об’єктів. Регулярно маркованими виступають іменники *ніч, хмара, пісок, глина, земля*, пор.: *Ніч’ темна / ўсе ч’орне* (Міс); *Час’т’іше темні’ночі бу’вайут’ у з’рудні* (Гар); *Сон’ца шч’е не’маіе / а’ле ўже небо на с’ході ста’іе в’іт ч’орного / сп’о’ч’атку во’но бу’ло ч’орне / ко’ли темна бу’ла ніч’ / ста’іе сін’ішим / св’іт’л’ішим* (Гар), у народно-поетичних текстах: *Чорна коро́ва всіх людей зборола, сирый виль всіх людей зивь (пидивь)* (День и ничь) [Иванов: 381]; *Чорне сукно л’ізе в’і’ікно* (Ніч) (Гар); *Летивь шпакъ черезь маць / Темне’койи ночи, / Уморывся, тай присивь / И заплющивь очи* [Иванов: 473]. Ад’єктив *чорний* визначено як „найтемніший з кольорів, проявляється там, де не падає або не відбувається світло” [Огієнко IV: 493]. Пор.: Темний – 1. „Позбавлений світла; погано освітлений”; 2. „Кольором близький до чорного; не ясний” [СУМ X: 67]. Тому *чорний* у свідомості діалектоносіїв асоціюють з темним часом доби, темінню. У семантичному плані відбувається суміщення значень *чорна ніч* і *темна ніч*. Як наслідок, лексеми *чорний* і *темний* стають семантично тотожними. У цьому випадку ми можемо говорити про явище семантичної дифузності слів. Д. Шмельов наводить думку про наявність у структурі слова проміжних значень або вживання слова в такому смислі, який утворюється ніби суміщенням виділених значень. Але подібна дифузність окремих значень не утворює перешкод для мовленнєвого спілкування, не робить висловлювання двозначним [10: 86–87]. Лексеми *чорний* – *темний* утворюють синонімічну пару з можливістю суміщення значень у визначених для них контекстах.

Спостерігаємо смислову еквівалентність прикметників *чорний* і *темний* у сполученні зі словами *туча* і *небо*, але на відміну від попередніх прикладів, ад’єктив *чорний* інтенсивніше передає емоційну експресивність: справляє враження ефекту зорових відчуттів, що підсилюється вживанням інших прикметників на позначення кольору, напр.: [... *їа з’найу / шо та’ка бу’ра / та’ка туч’а йшла / страш’на / ч’орна* [УССГ: 109]; *А небо син’е / син’е і темне / темне / просто т’рудно ш’ос’бач’іти і / на жал’ / бу’ли випатки / ко’ли ч’у’ємо / ш’ч’о н’і’мец’к’ї л’і’так ўже дес’ не’да’леко / близ’ко / зуде / але й’о’го т’рудно зна’іти* [УССГ: 166]; *Ко’ли і’де до’иц’ / небо аж ч’орне / х’марами вк’р’ите / аж ч’орне* (Виш); *Темного / аж бу’ваіе темно-син’ого а’бо темного / до ч’орного б’і’іше* (Гар). Ужите сполучення *чорна хмара* в фольклорній тканині твору, сприймаємо як передвісник небезпеки, лихої години, напр.: *Выступала чорна хмара, / Ще й другая сыня. / Спородыла стара маты / Хорошого сына. / Та було бь тоби, матусю, / Щасья, долю даты, / А ты жь ёму та й нэ дала / Ї ны щасья, ны доли* [Иванов: 673].

Респонденти, накладаючи смислі, співвідносять *чорний* з *темний*, тим самим вкладають у зміст мовлення не тільки кольорові, але й негативні асоціації. Тож ілюстровані приклади вербалізують спектральну семантику, а також семи ‘дошовий’, а у фольклор-

ному тексті – ‘поганий’, ‘загрозливий’, ‘небезпечний’. Негативні конотації реалізовано і в текстах, де лексема *чорний* виступає в складі образного порівняння **як чорна хмара**: [...] *Та кохалыся / Якъ голубивъ пара. / А теперыча / Розийшылся / Якъ чорная хмара. / Та якъ чорная хмара* [Іванов: 21]; *Ой, любылыся, / Та кохалыся, / Якъ голубивъ пара, / Якъ голубивъ пара, / Та потимъ того, / Та розийшылся, Якъ чорная хмара, / Якъ чорная хмара* [Іванов: 670-671].

Традиційно слобожани використовували *глину* і *пісок* як будівельний матеріал, а також використовували чорну землю для декорування приміщення, напр.: *У нас ч'орний п'ісок / оце во'на ч'орна глина / во'на / глини ч'орной / це т'іки ч'орний п'ісок у нас / в'езд'е це тут у нас на Дон'бас'і тутечко ч'орний п'ісок* (Новобор); *А ми / прост'і л'уди землей п'і'водили / зем'ю роз'водили / ч'орнейку шу'кали там / шч'об була ч'орна / бу'вайе зем'ля с'іра / а у нас у пал'садн'ік'е була ч'орна зем'ля / і отто ковир'айемо / наковир'али / розм'ішали водичкою і п'і'водили / кажду суботу / смазували пол / ран'ше полу не' було / а була зем'ля річ'енко / мазана / а то'д'і ж' оце ч'орне п'і'водимо / і смазуй'емо ч'орне* (Бул). В ілюстрованих прикладах аналізований прикметник вербалізує кольорову семантику без додаткових смислів.

Також ад'єктив *чорний* у сполученні з іменником *земля*, окрім спектрального значення, може передавати й додаткові смисли ‘родючий’, ‘більш придатний для використання’, тим самим з нейтрального набуваючи позитивного оцінного звучання, напр.: *Род'уча зем'ля ч'орна / і у нас во'на род'уча / а йест' жоу'та зем'ля / глина називайе'ца / во'на глин'ана жоу'та нерод'уча зем'ля / а ч'орно'ом / ч'орна зем'ля дуже хороша на разні ролини* (Новобор); *Половина се'ла ч'орна зе'м'ля / ч'орно'зем назива'є'са / а половина се'ла п'іш'чаник / жоу'ту'вата / м'ішана // шч'об родила / з'м'ішували / не'род'уча глин'ана у се'лі' була / роз'м'ішували / за'возили / зем'ю б'рали / брали ч'орно'зем / м'ішали / шч'об т'іки родила* (Бул).

За нашими спостереженнями, респонденти, сполучаючи прикметник *чорний* з іменником *ліс*, вкладають різні смисли: характеризують пору року, напр.: *Зе'л'оний ліс кра'с'івий / лі'том у'се зе'л'оне / ч'орний ліс / к'іне'ц' осен'і / зі'ма / не'ма'є / лист'і'ю / холодно* (Міс); *Ч'орний ліс / це зі'ма / сто'ят' дере'ва / кол'і / називайе'ца ч'орний* (Виш), актуалізовано семи ‘зимовий’, ‘осінній’, ‘без листя’; характеризують чорний від пожежі ліс, напр.: *Ч'орний ліс / це ліс погор'ілий* (Гар), актуалізовано семи ‘чорний’, ‘згорілий’, і навпаки, описують красивий зелений ліс, напр.: *Зе'л'ений ліс та / дуже / гарне зр'ел'іш'че / і'а / л'уб'ля / зе'л'ений ліс / зе'л'ений та'кі / аж' ч'орний / зе'л'ений ліс* (Виш), актуалізовано семи ‘красивий’, ‘зелений’, ‘густий’. Марковане сполучення, зафіксоване в останньому висловленні, виражає індивідуальну оцінку діалектоносія, загалом несе позитивну конотацію.

Отже, проведене нами дослідження показало, що прикметник *чорний* в українських східнослобожанських говірках має розгалужену семантику, яка повною мірою може розкритися саме в тексті. Інтерпретація фактичного матеріалу засвідчує взаємозалежний зв'язок: сприйняття певних реалій навколишнього світу через зоровий канал, спогади та інше пов'язане з кольоровими асоціаціями, свідомо чи підсвідомо викликає, як один з основних, чорний колір – позитивні чи негативні асоціації. Слобожани сполучають ад'єктив *чорний* з іменниками на позначення зовнішності людини (*очі, брови, кучері* тощо), на позначення одягу, взуття, виробів з певного матеріалу (*чоботи, туфлі, нит-*

ки, костюм тощо); з назвами природних об'єктів (*ніч, хмара, земля* тощо) та ін. Аналіз діалектних текстів східнословобожанського ареалу виявив, що прикметник *чорний* у сполученні з іменниками вербалізує і спектральне значення, і додаткові смисли. Функціонує в складі фольклорного тексту й діалектного, ад'єктив *чорний* несе і позитивні, і негативні конотації.

Перспективу подальших наукових досліджень убаचाємо в аналізі семантичної структури прикметника *чорний* у сполученні з іншими групами іменників (приміщення, його елементи, предмети побуту, рослинний світ, харчові продукти тощо).

Список умовних скорочень обстежених населених пунктів Луганської області

Бул. – с. Булавінівка Новопсковського р-ну; Виш. – с. Вишневе Старобільського р-ну; Гар. – с. Гармашівка Біловодського р-ну; Зак. – с. Закотне Старобільського р-ну; Міс. – с. Містки Сватівського р-ну; Новобор. – с. Новоборовиці Свердловського р-ну; с. Піс. – с. Піски Новопсковського р-ну; Сл. – смт Слов'яносербськ.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

ЕССУМ – Огієнко І. (митр. Іларіон). Етимолого-семантичний словник української мови / за ред. Ю Мулика-Луцика, Т. IV П – Я. – Вінніпег, 1994.

Иванов – Иванов В. В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии : Очерки по этнографии края / под. ред. В. Иванова. – Х., 1898. – Т. 1. – 1008 с.

Сватівщина – Сватівщина : матеріали фолькл.-діалектол. експедицій / за ред. З. С. Сікорської. – Луганськ : Осіріс, 1998. – 136 с.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід, А. А. Бурячок, В. В. Винник та ін. – К. : Наук. думка, 1970-1980. – Т. 1 – 11.

УССГ – Українські східнословобожанські говірки : сучасні діалектні тексти : навч. посіб. / за ред. К. Д. Глуховцевої. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 424 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кезина С. В. Семантическое поле цветообозначений в русском языке (диахронический аспект) : [монография] / С. В. Кезина. – Пенза : ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2008. – 304 с.
2. Дзівак О. М. З історії назв кольорів / О. М. Дзівак // Укр мова і література в школі. – 1973. – № 9. – С. 81 – 84.
3. Дивина Е. А. Синтагматика семантического поля цвета в русском языке : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / Е. А. Дивина. – Краснодар, 1996. – 19 с.
4. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая ; [пер. с англ.]; отв. ред. М. А. Кронгауз ; вступ. ст. Е. В. Падучевой. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
5. Яворська Г. М. Мовні концепти кольору (до проблеми категоризації) / Г. М. Яворська // Мовознавство. – 1999. – № 2-3. – С. 42-50

6. Григорук С. І. Колористична лексика в поезії Г. Р. Державіна (у контексті поетичного мовлення епохи) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 „Російська мова" / С. І. Григорук. – К., 1998. – 18 с.
7. Герасименко И. А. Семантика русских цветообозначений : монография / И. А. Герасименко ; Горловс. гос. пед. ин-т иностр. яз. – Горловка, 2010. – 439 с.
8. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури : монографія / С. Я. Єрмоленко. – К. : Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с.
9. Колодюк І. В. Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть ХХ століття – початок ХХІ ст.) : Монографія / І. В. Колодюк. : Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет", 2006. – 147 с.
10. Шмелёв Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д. Н. Шмелёв – М. : Просвещение, 1964. – 244 с.

УДК 800

Величко Н. М.
(Київ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ЗВЕРТАННЯ В УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ І НАУКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ (на матеріалі німецької та англійської мов)

У статті розглядаються форми звертання, вживані в університетському і науковому середовищі, визначаються їх особливості та чинники, що впливають на вживання тих чи інших форм.

Ключові слова: (шанобливі) форми звертання, титул, університетське та наукове середовище.

В статье рассматриваются формы обращения, которые употребляются в университетской и научной среде, определяются их особенности и факторы, которые влияют на употребление тех или иных форм.

Ключевые слова: (почтительные) формы обращения, титул, университетская и научная среда.

The article focuses on the forms of address in the university and scientific environment. It defines the speciality of address and reasons that influence the usage of these or those forms of address.

Key words: forms of address, honorable forms of address, title, university and scientific environment.

Під мовленнєвим етикетом традиційно розуміють мікросистему національно специфічних стійких формул спілкування, прийнятих і приписаних суспільством для встановлення контакту між співрозмовниками, підтримання спілкування у певній тональ-